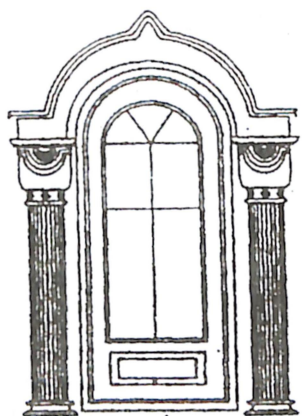

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

УКУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Випуск 5
Мистецтвознавство

Збірка наукових праць

Харків ХДАК 1999

Ю.І.Лошков

СТАНОВЛЕННЯ НАРОДНО-ІНСТРУМЕНТАЛЬНОГО ВИКОНАВСТВА В ХАРКОВІ

Перший концерт створеного В.В.Андрєєвим “Гуртка аматорів гри на балалайці” відбувся 20 березня 1888 р. у Петербурзі. Основу колективу склали вдосконалені балалайки. Модернізований інструмент не тільки не втратив можливості до художньо-повноцінної передачі народних пісень і награвань, а й перетворився на інструмент академічного концертного плану. Хроматична температура дозволила балалаєчному колективі ввести до свого репертуару класичні твори. Відтоді починає свій шлях новий вид мистецтва – народно-інструментальне академічне виконавство.

Наприкінці XIX ст. балалайка виникла в розважальних закладах Харкова, куди на заробітки приїздили балалаєчні ансамблі та оркестри з Петербурга і Москви.

Так, у газетах Харкова того часу знаходимо відомості про виступи “труп балалаєчниць і балалаєчників під керівництвом В.Е. Тьомкіна- Бульби у заміському ресторані “Чикаго” та концертної балалаєчної капели Бершадського у заміському концертному залі “Мавританія”. Невдовзі балалайки відомого майстра Пасєрбського (він виготовив перші балалайки для Андрєєва) виникли у продажу в харківських музичних магазинах А.Ф.Гергарда та А.М. Бермана.

Безумовно, ці фактори мали вплив на виникнення суто харківських гуртків балалаєчників. Уже на початку 1898 р. у пресі повідомлялося про виступи аматорських балалаєчних колективів.

У цьому ж, 1898 р., у концертах Харківського музичного гуртка брав участь виконавець на балалайці - студент Харківського університету Бобкін. Звіт про вокально-музичний вечір 27 березня повідомляв, що концерт цього балалаєчника викликав цілу бурю захоплення.

З упевненістю можна казати про створення двох харківських балалаєчних гуртків у 1899 р. У грудні цього року в харківських газетах “Южный край” (№6505) та “Харьковские губернские ведомости” (№317) Комітет “Товариства сприяння всім студентам Харківського університету, що потребують допомоги” повідомляв про благодійні концерти в Драматичному та Оперному театрах Харкова, в програмі яких зазначено два університетські колективи - хор під керівництвом видатного регента Туроверова та “гурток балалаєчників”.

Зважаючи на час організації колективу та підготовки до концертних виступів, а також специфіку навчального закладу (влітку - канікули) можна

назвати термін створення гуртка балалаєчників Харківського університету – вересень - жовтень 1899 р.

Саме в цьому році створено оркестр балалаєчників Харківського повітового училища під керівництвом відомого харківського диригента та культурно-громадського діяча - Василя Йосиповича Катанського (1859-1911). У листопаді 1900 р. оркестр складався з 17 виконавців та мав балалайки різних розмірів. Діти дуже старанно і з любов'ю ставилися до музики, а оркестр був чудово зіграний.

У 1900-1904 рр. це був музично грамотний колектив і виконував російські народні пісні з репертуару оркестру В.Андрєєва та переклади класичних творів: Увертюра до опери “Кармен” Ж. Бізе, хор мисливців з опери “Чарівний стрілець” К. Вебера.

Любов до народної інструментальної музики Катанський передав і своїм вихованцям. З оркестру вийшли діячі, що в майбутньому мали певний вплив на розвиток народно-інструментального виконавства. Серед них - визнаний діяч народно-інструментального мистецтва В.Комаренко, відомі харківські віртуози - балалаєчники М. Рудштейн та І.Задорін; організатор і керівник Ансамблю народних інструментів ім. Андрєєва Б.Семенов; учасник Великооруського оркестру Андрєєва О.Ленець, який розпочав свою самостійну творчу діяльність у Харкові.

У 1900 р. засновано оркестр балалаєчників - гімназистів 1-ї Харківської чоловічої гімназії. У 1904-1905 рр. організовано оркестр балалаєчників і мандоліністів при училищі сліпих під орудою молодого композитора Погорелова. Доречно згадати першого харківського композитора, який писав твори для оркестру народних інструментів.

У січні 1905 р. у Харкові створено гурток балалаєчників “Прогрес”. В лютому цього року оркестр мав домрово-балалаєчний склад та налічував 15 виконавців. Диригентом оркестру був Володимир Комаренко (1887-1969). Оркестр “Прогрес” давав концерти для робітників Харкова.

В ці роки, крім оркестрів, на харківській естраді успішно виступають виконавці - солісти. Серед них “гармоністи - автомобілісти Бобров та Курашов”, “віртуоз - гармоніст, що грає на всіх музичних інструментах, кумир харківської публіки Аф.І.Мінін”, “відомий виконавець на балалайці Пропащий”. З 1906 р. до Харкова на гастролі часто приїздить популярний гармоніст із Петербурга Петро Омелянович Невський.

Харківські домрово - балалаєчні оркестри здебільшого брали участь у благодійних заходах. Так, об'ява про великий концерт симфонічного оркестру під керівництвом Ф.В.Кучери в Саду Комерційного клубу повідомляла про участь у програмі оркестру балалаєчників під керівництвом П.А.Гапона. У концертах Харківського музичного гуртка брав участь оркестр гітаристів Чорножукова, харківська преса сповіщала про успішні виступи в благодійних заходах оркестру балалаєчників під керівництвом

Івана Климова. До цього періоду відносяться перші виступи соліста - балалаєчника І.А.Задоріна, віртуозів на балалайці А.В.Щерби та М.А.Богданова.

Зростання кількості прихильників гри на балалайках та домрах і неспроможність харківських музичних магазинів забезпечити попит на ці інструменти (їх привозять з Москви та Петербурга) зумовлюють появу місцевих майстрів - кустарів.

Кращим фахівцем у цій галузі став Семен Петрович Снігірьов (1878-1958), а в подальшому - його учні А.Горгуль та І.Круговий. Поширенню народних інструментів сприяла харківська кустарна майстерня чеських майстрів, які працювали під егідою фірми "Вацек і син". Висококультурні майстри духових інструментів об'єднали навколо себе майстрів - кустарів по виготовленню домр і балалайок та допомагали в їх розповсюдженні, продаючи інструменти в кредит.

У 1908 р. розпочав свою діяльність у Харкові гурток "Просветительный досуг". За намірами, ця організація мала задовольняти культурні потреби організованої групи Товариства з такою ж назвою. Гурток дуже швидко набуває відомості в Харкові завдяки своїй різноманітній діяльності. Рада гуртка звернула особливу увагу на розвиток музичної освіти серед своїх членів та запровадила викладання гри на фортепіано, скрипці, мандоліні (домрі), балалайці, хоріві та сольні співи. Діяльністю класів народних інструментів та домрово-балалаєчного оркестру Товариства керував В.А.Комаренко.

У музичному житті Харкова 1911-1913 рр. відзначені гастролями провідних на той час "великоруських" оркестрів і виконавців. Так, 16 та 18 січня 1911 р. у залі Харківської громадської бібліотеки відбулися два концерти Великоруського оркестру Б.С.Трояновського та І.П.фон-Рейнеке під керівництвом М.М.Варфоломєєва.

Харків тепло зустрів і дуже цікаву концертну програму "Народна музика", в якій брали участь кращі аматори народно-інструментального виконавства Києва: віртуоз на балалайці В.Г.Кушаков, відомий київський бандурист М.М.Тимошенко та два оркестри - російських і італійських народних інструментів, якими диригував І.І.Захаров.

У жовтні 1912 р. в Харкові вперше виступав відомий соліст-віртуоз на балалайці А.Д.Доброхотов у концертній програмі оригінальної російської народної співачки Н.В.Плевицької. У листопаді 1912 р. Харків уперше відвідав фундатор та засновник народно-інструментального академічного виконавства В.В.Андрєєв зі своїм оркестром. Виступи

"Великоруського" оркестру в Харкові мали широкий резонанс та схвальну пресу. Концерти "Великоруського" оркестру Андрєєва в Харкові мали велике значення для місцевих аматорів. В одному з листів до Андрєєва Комаренко з вдячністю писав: "...Хотя Вы, Василий Васильевич, промчались

через Харків, як метеор, не залишили після себе стільки світла, тепла, що все ми живемо ясним воспоминанием о Вас...Ви дали харківцям друге наповнення і думку про балалайку перемилилось...”

Концерти провідних діячів народно-інструментального академічного мистецтва стали новим поштовхом щодо розвитку цього напрямку в Харкові. У червні 1911 р. повідомлялося про виступи Великоруського оркестру під керівництвом О.В.Ленця (колектив складався із балалайок, домр, свірелей, ложок тощо) в Харківському Саду Зборів Приказчиків. У середовищі службовців залізниці діяв “хор мандоліністів” під керівництвом І.І.Хлеле та виступав на концертах віртуоз на балалайці І.І.Брутштейн. Є відомості про існування в Харкові оркестру мандоліністів і балалаєчників під керівництвом Роде та балалаєчника - віртуоза Черкасова. В Харківському театрі “XX век” (лютий 1913 р.) після кіносеансів виступав уже згаданий вище “відомий соліст, віртуоз на балалайці А.В.Щирбо (раніше в спогадах - Щербо).

У квітні 1913 р. (російські взагалі та харківські зокрема) шанувальники народно-інструментального мистецтва відзначали 25-річчя аматорської діяльності В.В.Андрєєва. В знак подяки за поздоровлення, що надійшли з Харкова, Андрєєв надіслав листа до харківської газети “Южный край” (13 квітня 1913 р.), у якому звернувся до своїх прихильників: “Я был бы рад всей душой, если бы так ярко выраженное обществом признание моих трудов вдохновило бы и окрылило энергией и дало необходимое терпение и другим труженикам на родной ниве, чтобы они могли почерпнуть свои силы в крепком сознании, что их мирный, честный труд, доведенный до конца, всегда будет оценен по достоинству Родиной, а в ней таится еще множество сокровищ, скрытых в глубине народной, и они также ждут своей очереди появиться на свет Божий, как это случилось с маленькой балалайкой. Я призываю нашу молодежь, наше лучшее будущее на родные нивы мирного, многостороннего и благодарного труда”. Висловлені Андрєєвим у листі надії та побажання отримали своє широке втілення в Харкові, зокрема в діяльності В.А.Комаренка.

В 1911-1915 рр. дореволюційна діяльність Комаренка набувала своєї найбільшої активності. Оркестри під його керівництвом, як народний, так і духовий, часто брали участь у концертних заходах, що відбувалися в Харкові. На цей час припадає і перше заочне спілкування Комаренка з Андрєєвим.

У 1911 р. у Харкові, Полтаві, Катеринославі та інших містах України виникли технічно міцні самодіяльні домрово-балалаєчні оркестри. Ці колективи прагнули до високохудожнього репертуару. Такі ж проблеми мав і оркестр Харківського Товариства “Просветительный досуг”. Комаренко звернувся з проханням до Андрєєва допомогти оркестрові з репертуаром. Двічі отримували харків'яни партитури з бібліотеки В.Андрєєва. Репертуар оркестру збагатився російськими народними піснями в гармонізації та

оркестровці М.Фоміна: "Как во городе царевна", "По ельничку"(билина), "Ай, все кумушки домой"; перекладами творів композиторів - класиків: "Аркуш з альбому" Е.Гріга та "У церкві" П.Чайковського.

У 1912 р. великоруський оркестр Товариства "Просветительный досуг" налічував 30 виконавців, виступав на концертах разом із оперними співаками в одному з найпрестижніших залів Харкова - Театрі Зборів Прикажчиків, допомагав збирати кошти для діяльності Товариства, граючи в харківському електротеатрі "Модерн" після кіносеансів та беручи участь в загальнодоступних заходах, які організовував "Просветительный досуг".

У 1912- 1913 рр. відбулися і перші сольні концерти великоруського оркестру "Досуга", що свідчить про досягнення певного професіонального рівня та популярності колективу в Харкові. Діяльність Комаренка в Товаристві досконало висвітлювалася в звітах "Просветительного досуга" та у відгуках харківської преси. Своєрідним підсумком багатогранної та плідної діяльності В.А.Комаренка в Товаристві "Просветительный досуг" стає "Атестация", яку надає йому Правління цієї організації: "...в том, что он состоял в утвержденном Обществе "Просветительный досуг" преподавателем музыки на деревянных и медных духовых инструментах, а также дирижером Духового и Великорусского оркестров с самого основания Общества в 1909 году по день призыва его по мобилизации в армию, то есть по 1-е Августа 1915 года. В течение этого времени оркестры Общества под опытным дирижерством В.А.Комаренко очень много раз с неизменным успехом выступали в концертах и благотворительных вечерах, о чем имеются сведения в печатных отчетах Общества и были вполне заслуженные г. В.А.Комаренко отзывы в газетах. За свою полезную деятельность Владимир Андреевич Комаренко в заседании Совета Общества от 28-го Августа 1915 года избран Почетным членом Общества "Просветительный досуг". Совет и в будущем желает видеть такого полезного и опытного работника в составе преподавателей Общества..."

Діяльність Комаренка в той час не обмежувалася справами Товариства. Наприкінці 1913 р. він став викладачем музики (гра на балалайці) 7-го Харківського міського повітового училища. А з 1914 р. працював капельмейстером на харківському заводі "Гельферіх-Саде" (нині - завод "Серп і молот").

До цього часу відносяться повідомлення про діяльність ще одного харківського організатора домрово-балалаєчних оркестрів - Г.Д.Харакоза. Газета "Южный край" (27.03.1914 г.) містила звіт про концерт об'єднаних музичних сил учнів харківських училищ, де, зокрема, йшла мова про учнів Харківського реального училища, які "виблиснули дружнім оркестром балалаєчників" (диригент Г.Д.Харакоз). Діяльність на просвітній ниві Харакоз розпочав ще на межі XIX-XX-го ст. Відомо, що він брав участь разом із В.Й.Катанським у роботі Харківського Товариства аматорів

хорового співу в 1899 р. Харківські газети повідомляли про виступи на концертах віртуоза на балалайці, одного з провідних виконавців Харкова І.І.Рудштейна.

У 1914 р. розпочалась Перша світова війна. Харків, завдяки розвиненій мережі залізниць, став важливим стратегічним пунктом. Через Харків проїздили на фронт війська, в місті була зосереджена велика кількість лазаретів, госпіталів тощо. Серед населення відчувався підйом патріотичного настрою. Увесь Харків прагнув допомогти пораненим воїнам, які перебували в той час у місті на лікуванні. Активну участь у шефській роботі брали мистецькі сили Харкова. Не останнє місце в цих заходах належало виконавцям на народних інструментах.

З метою задовольнити потреби в балалаєчних колективах харківська адміністрація вирішила створити оркестри балалаєчників при міських початкових училищах, які мали виступати в лазаретах під час різдв'яних свят.

У 1915 р. у Харкові відбувся З'їзд з питань правильної організації дозвілля. Не останнє місце на цьому форумі посіло питання організації балалаєчних оркестрів. Цій проблемі було присвячено три доповіді. П.М.Щукін, зокрема, зауважував, що "в турботах надати селу здорові і благородні розваги увага, поперед за все, повинна лягти на створення сільських оркестрів і хорів". Головним розповсюджувачем музичної освіти має бути школа. Доповідач пропонував при вищих навчальних училищах створювати духові оркестри, а при 2-х класних та початкових училищах - оркестри балалаєчників, які брали б участь в усіх важливих заходах на селі.

Інший доповідач П.І.Іванов у своїй доповіді "Балалаєчні оркестри, як першорядний засіб допомоги народній тверезості" наголошував, що створення балалаєчних оркестрів має бути одним із головних заходів, спрямованих на боротьбу за тверезість.

Від Товариства "Просветительный досуг" у роботі з'їзду брав участь викладач музичних класів і керівник оркестрів В.А.Комаренко, який виступив із доповіддю "По вопросу об организации великорусского (балалаечного) оркестра". Запропонувавши домрово-балалаєчний оркестр не тільки як засіб, спрямований на боротьбу за народну тверезість, але й як засіб культурної освіти населення, Комаренко довів, що вже в цілому оцінено створення великоруського оркестру, завдяки якому заняття музикою стали досяжними всім верствам населення, оскільки навчання грі на балалайці та домрі не викликало труднощів, інструменти були за доступними цінами, а репертуар достатній.

Під час обговорення доповіді Комаренка на з'їзді прозвучала інформація про участь на виставці, організованій з'їздом оркестру балалаєчників. Ця інформація свідчила про популярність великоруських оркестрів на той час.

Підсумовуючи наведені факти відзначимо, що Харків, першим після Петербурга та Москви, підтримав ідею культурної освіти населення, використовуючи як засіб оркестри з удосконалених народних інструментів, та став центром народно-інструментального академічного виконавства в Україні.

Оркестри харківських училищ та гімназій, що створені на межі XIX-XX ст., стали першими дитячими оркестрами. Таким чином Харківські аматори не тільки втілили в життя культурно-просвітні ідеї Росії, а й розвинули їх, залучивши до просвітництва контингент підлітків.

Отже в Харкові, єдиному в Україні, вже з 1909 р. проводилось систематичне навчання гри на балалайці та домрі, як прообраз майбутньої музичної освіти на народних інструментах, що набула поширення за часів Радянської влади.

Як відомо, В.Андрєєв головну мету своєї діяльності бачив у розповсюдженні колективного заняття музикою серед народу. Створене ним у 90-х рр. XIX ст. у Петербурзі "Товариство розповсюдження гри на народних інструментах та хорового співу" ставило перед собою завдання - розповсюдження серед населення колективних занять оркестровою музикою через створення на місцях "Будинків народної музики". Тут мали працювати і класи народних інструментів для майбутніх інструкторів - керівників, і майстерні по виготовленню інструментів, і типографія для видання нот і самовчителів⁵. Але практично що ідею Андрєєву не вдалося втілити в життя.

Деякі автори наводять відомості про існування класів гри на народних інструментах при Петербурзькому Народному будинку. Ініціатором та автором безкоштовних музично-хорових класів став відомий російський дослідник народних музичних інструментів М.І.Привалов (1868-1928).

Харківські класи відрізнялись тим, що здійснювали комплексне навчання: поряд із грою на інструменті учням викладали музичну грамоту та музичну літературу, це надавало можливість отримати загальну музичну освіту.

Харківські домрово-балалаєчні оркестри, завдяки їх культурно-просвітній спрямованості, зацікавили діячів благодійних товариств, що ставили за мету підвищення культурного рівня населення. Їх плідна співпраця та методи культурно-просвітньої діяльності, що викристалізувались завдяки цій співпраці, стали основою такого відгалуження як художня самодіяльність.

Бурхливе розповсюдження та популярність народних інструментів у першій половині XX ст. пов'язане з просвітньою спрямованістю використання цих інструментів. Називаючи час розповсюдження народно-інструментального мистецтва епохою запізненого відродження в окремому жанрі, український музикознавець М.Давидов доводить, що цей період висунув діячів енциклопедичної різнобічності музичних обдарувань в одній

особі - виконавців, творців репертуару, диригентів, теоретиків виконавського мистецтва і музичної педагогіки.

До цієї плеяди належав і відомий харківський громадський культурно-просвітній діяч, організатор народних оркестрів, творець репертуару для цих колективів, диригент, удосконалювач народного музичного інструментарію, музикознавець Володимир Андрійович Комаренко, який завдяки своїй діяльності на початку ХХ ст. став одним із фундаторів народно - інструментального мистецтва України. Цей фактор ставить Комаренка на один щабель з визнаними послідовниками В.В.Андрєєва в Росії – М.Приваловим, Ф.Німаном, Л.Соколовим тощо. Його роль у становленні та розповсюдженні виконавства на народних інструментах відзначено в публікаціях дослідників українського народно-інструментального виконавства М.Даньшева, Л.Носова, В.Заболотного, П.Іванова, Є.Бортника, М.Імханицького, О.Ільченка та інших. Завдяки діяльності В.Комаренка та інших харківських аматорів такі інструменти, як домра, балалайка та гармоніка органічно увійшли в культуру України, стали її невід'ємною часткою і вважаються народними, принаймні в Лівобережній Україні.

Тривалий час точились суперечки з приводу народності цих інструментів. Крапку в цих суперечках поставив відомий сучасний дослідник народно-інструментального мистецтва М.Й.Імханицький. Розглядаючи питання щодо визначення інструмента як народного, він доводить, що доцільніше брати не етнічну "одвічність" прототипу, не фактор "створення народом", а критерій традиційного використання у побуті. Тому народний музичний інструмент з позиції етноінструментознавства треба визначити як музичне знаряддя, яке використовується у побуті народу цілими поколіннями для висловлення музики, що традиційно звучить у певному етнічному та соціокультурному середовищі.

Цей висновок переконливо доводить міжнародну сутність таких інструментів, як домра, балалайка, гармоніка. Природно, домрово-балаласчний оркестр виявився близьким українському народно-інструментальному виконавству і тому одразу ж набув в Україні широкого розповсюдження. На початку ХХ ст. попит на домри та балалайки в Україні був вищим порівняно з центральними губерніями Росії, звідки пішли ці інструменти. Подібні приклади свідчать про те, що на межі 1900-х рр. форми побутування домри та балалайки в народному музичному житті вже не були виключно національним російським явищем, а все більше набували міжнародно-нального характеру.

Одне з центральних місць в цьому процесові належить Харкову. Хронологічно лише десятиріччя відділяє створення перших балаласчних колективів у Петербурзі та Харкові (1888-1899), що в історичному плані є несуттєвим. Виходячи з цього можна дійти висновку, що становлення виконавства на домрі і балалайці в Росії та Україні йшло паралельно.

Таким чином, Харків є одним із основоположних центрів виникнення та становлення народно-інструментального академічного мистецтва не тільки завдяки численним виконавцям та оркестрам народних інструментів, що існували в місті на межі століть, а в першу чергу тому, що багато канонів народно-інструментального виконавства отримали своє обґрунтування саме в Харкові.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Южный край. – 1898. – 13 февраля.
2. Южный край. – 1898. – 29 марта.
3. Южный край. – 1900. – 24 ноября.
4. Комаренко В. В.В.Андреев и его идеи на Украине // Архів Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди. – Особистий архів Комаренка В.А.
5. Акулович В., Богданов Ю. Просветительская деятельность В.В.Андреева// Творческое наследие В.В.Андреева и практика самостоятельного инструментального исполнительства. – Л., 1988. – С.37-49.
6. Акулович В. Н.И.Привалов – исследователь русских народных музыкальных инструментов// Творческое наследие В.В.Андреева и практика самод. инстр. исполнительства. – Л., 1988. – С.85-98.
7. Давидов М. Київська академічна школа народно-інструментального мистецтва. – К., 1998. – 223 с.
8. Имханицкий М. Формирование и развитие русской народной инструментальной культуры письменной традиции: Автореферат диссертации доктора искусствоведения. – К., 1989. – 33 с.
9. Бортник Е. Формирование и развитие домрового искусства на Украине в аспекте русско-украинских музыкальных связей: Автореферат диссертации кандидата искусствоведения. – К., 1982. – 25 с.